

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

DOI: 10.33663/1563-3349-2023-34-20-27

УДК 340.1

Н. М. ОНИЩЕНКО,

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України*

ORCID: 0000-0002-1671-2139

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ІНШІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ПРИРОДА, СУТНІСТЬ, ВІДМІННІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

У статті аналізується категорія «зобов'язання». Наголошується, що, окрім цивільно-правових зобов'язань, є доцільним (після повномасштабного вторгнення РФ в Україну) розглянути (подискутувати) наявність зобов'язань, що не збіжні з вищезгаданими за змістом.

***Ключові слова:** зобов'язання, принципи права, цивільно-правові зобов'язання, справедливість, розумність, добросовісність.*

Onishchenko Natalia. Civil-legal and other obligations: nature, essence, distinctive characteristics

The article analyzes the category “obligations”. It is emphasized that in addition to civil legal obligations, it is expedient (after the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine) to consider (discuss) the existence of obligations that do not coincide with the above-mentioned content.

***Key words:** obligations, principles of law, civil legal obligations, justice, reasonableness, good faith.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну призвело до багатьох руйнацій у різних сферах життєдіяльності людини та інфраструктурних сферах держави. Серед таких руйнацій не останнє місце посідають правові норми, інститути та принципи, до яких можна віднести

* **Onishchenko Natalia**, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor, Academician of the NALS of Ukraine

передусім право людини на мир, право на життя, групу економічних прав, особистісних, трудових, політичних тощо.

Мабуть, важко назвати таку сферу, яка б не зазнала впливу згаданих вище руйнацій.

Проте сьогодні можна й потрібно говорити також про виникнення, появу як нових явищ, у тому числі в правовій сфері, так і нових понять (феноменів), правових спрямувань, які ще слід досягнути представникам доктрини, і не в останню чергу, представникам загальної теорії права. Зокрема, увазі науковців і всіх зацікавлених осіб пропонуємо для обговорення та дискутування таке поняття (явище) правової реальності: так, проаналізуємо термін (у найширшому значенні) «зобов'язання», визначивши його природу, сутність, ознаки та види. Одразу зауважимо, що розглянемо «звичну» категорію цивільно-правових зобов'язань і зобов'язань, які виникають у правовій сфері (площині), але не є цивільно-правовими.

Мета. Метою статті є акцентування необхідності розгляду можливого виокремлення зобов'язань, які за природою та сутністю є «близькими», проте не збігаються загалом з цивільно-правовими.

Аналіз останніх досліджень. Серед проблемних питань сучасного правового розвитку в згаданому контексті найбільша частка припадає саме на дослідження цивільно-правових зобов'язань у контексті процесів рекодифікації цивільного законодавства (Н. Кузнецова, О. Кот, С. Харитонов, О. Харитонova, Я. Шевченко).

Виклад основного матеріалу. Аналіз «звичного», усталеного розуміння зобов'язання необхідний саме для систематизації та виокремлення рис зобов'язань, які дотичні, проте не є в повному сенсі цивільно-правовими.

Неодноразово колеги юридичного цивілістичного загалу відзначали, що термін «зобов'язання» має декілька значень: 1) документа, що видається боржником кредитору; 2) окремого обов'язку; 3) обов'язку, що відповідає правомочностям певної особи; 4) сукупності обов'язків з відповідними їм правомочностями. Зобов'язання є одним з видів цивільних правовідносин і мають усі ознаки останніх. Поряд з тим вони мають і специфічні риси, що дає підстави виокремити їх із загальної сукупності цивільних правовідносин зокрема, відокремити від речових відносин¹.

До визначальних ознак зобов'язальних правовідносин можна віднести:

1) те, що сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник (дебітор) – особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання (відносні правовідносини) відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протиставлене не конкретне коло зобов'язаних осіб, а «усі й кожен»;

2) те, що об'єктами зобов'язальних правовідносин можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або утримання від здійснення дій, тоді як об'єктами речових правовідносин є речі;

3) те, що здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі здійснення боржником дій, що становлять його обов'язок, тоді, як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись за допомогою до інших осіб;

4) те, що зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обороту. Речові права – це його статика².

Цікавим питанням в означеному контексті, що потребує подальшого теоретичного вивчення, є елементи зобов'язань, до яких традиційно належать: суб'єкт, об'єкт і зміст.

Вчені наголошують, що з урахуванням названих ознак зобов'язання найчастіше визначають як цивільні правовідносини (або закріплені цивільним законом суспільні відносини), пов'язані з переміщенням майнових та інших результатів праці, внаслідок яких одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) вчинення або утримання від вчинення певних дій.

Щодо Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) пропонуємо визначення зобов'язання, яке міститься у його статті 509, за якою зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Звісно, таке визначення може бути узгоджене та імплементоване у практику.

Проте, враховуючи ту обставину, що термін «зобов'язання» є багатозначним і може застосовуватися в різних галузях права та інших сферах знань, юристи-цивілісти вважають доцільним розмірковувати не взагалі про «зобов'язання» і «правовідношення», а саме про «цивільно-правові зобов'язання» і «цивільні правовідносини», що зумовлено логікою доктринального пошуку та правового розвитку.

Однак недоліком запропонованих міркувань є некоректна вказівка на те, що одна їхня сторона (кредитор) має права, а інша (боржник, дебітор) – обов'язки. Так, видається, що такий «найпростіший правовий зв'язок на практиці трапляється доволі рідко» (у договорах простого дарування, безоплатної позики, позички, довічного утримання, а також у зобов'язаннях про відшкодування шкоди). Набагато частіше йдеться про взаємну пов'язаність сторін зобов'язання правами і обов'язками. Наприклад, у договорі купівлі-продажу продавець зобов'язаний передати покупцю певну річ, і в цьому відношенні він є боржником. Натомість він має право вимагати від покупця сплати покупної ціни, і в цьому відношенні є кредитором. Покупець, своєю чергою, виступає як кредитор, вимагаючи передачі речі, і як боржник – виконуючи обов'язок заплатити за покупку. Саме такі міркування відомі ще з часів виникнення стародавніх джерел права, наприклад, Законника Хаммурапі, що регламентував угоду купівлі-продажу (гарантування від евікції)³.

З'ясування того, чи діє сторона у конкретній ситуації як боржник чи як кредитор, має велике значення для правильного застосування інших норм (наприклад, тих, що встановлюють наслідки прострочення боржника чи прострочення кредитора). Отже, й ця обставина має бути врахована при визначенні поняття цієї категорії.

Аналітика цивільно-правової літератури дає підстави припустити, що одним з уживаних визначень цивільно-правового зобов'язання може бути таке: цивільно-правове зобов'язання – це цивільне правовідношення, учасники якого мають права та/або обов'язки, спрямовані на опосередкування динаміки цивільних відносин: передачу майна, виконання роботи, надання послуг, сплату грошей тощо⁴. Підставами виникнення зобов'язань цивільне право визнає: договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти⁵.

Варто звернути увагу на те, що ЦК не лише дає загальне визначення зобов'язання, а й визначає його засади. Зокрема, у ч. 3 ст. 509 ЦК зазначено, що зобов'язання має ґрунтуватися на засадах справедливості, добросовісності, розумності. Саме ці засади можна розглядати як керівні ідеї або принципи права. Принципи або ж засади цивільного права – це фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права. У кожній з таких засад проявляється бачення сутності таких відносин, висуваються ті чи інші вимоги до практичного забезпечення правового становища приватної особи⁶.

З теоретичної точки зору слід зазначити, що серед означених принципів найбільшу «популярність» здобуває розкриття сутності саме принципу справедливості. Треба наголосити, що існує принцип справедливості, розумності й добросовісності, здійснення прав та обов'язків – це ст. 3 ЦК України. Це – загальний принцип, але закон бере під захист права залежно від того, чи здійснюються вони добросовісно і розумно⁷.

З наведених вимог до зобов'язань впливають деякі їхні особливості, що мають безпосереднє практичне значення.

Юристи-практики зазначають, що ст. 511 ЦК встановлює: зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. Таке положення закону зумовлене тим, що встановлення обов'язків для третіх осіб, які не є учасниками зобов'язання, не відповідало б засадам справедливості, на яких мають ґрунтуватися зобов'язання.

Поряд з тим у випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права боржника та (або) кредитора. Це можливо, наприклад, у випадку укладення договору на користь третьої особи (ст. 636 ЦК).

Після ґрунтовного опрацювання цивільно-правових зобов'язань варто акцентувати на необхідності доповнення «теорії зобов'язального права»

такими міркуваннями. У наш час (після повномасштабного вторгнення РФ в Україну) слід погодитися з тим, що, крім цивільно-правових зобов'язань, які ми докладно дослідили, існують або виникають й інші зобов'язання, які більш опосередковано залежать від економічного обороту.

Отже, можемо констатувати, що це зобов'язання, які виникають у правовій сфері (площині), проте не є в «чистому вигляді» цивільно-правовими. Ці зобов'язання (наприклад, зобов'язання країн ЄС щодо допомоги зовнішньо переміщеним особам, надання сучасних видів озброєння Україні. Так, Закон про ленд-ліз охарактеризований як такий, що спрямований на захист демократії в Україні від 2022 р. англ. – Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022 – акт Конгресу США), безумовно, мають ряд суттєвих особливостей. У найбільш загальній формі (а також сенсі) ці зобов'язання можуть визначатися як «поставлене завдання, обіцянка, що неодмінно повинні бути виконані»⁸. Дуже схоже визначення: «поставлене перед собою чи ким-небудь завдання, яке неодмінно слід виконати»⁹. Близька до цього дефініція наведена також ще в одному виданні¹⁰.

Зрозуміло, що з цього визначення (визнаємо, що воно «не претендує» на досконалість за формальними і сутнісними ознаками) можна отримати можливість виокремити деякі характерні риси, ознаки та характеристики зобов'язань, про які йшлося. Зокрема:

- підставами виникнення їх часто виступають не тільки, а можливо і не стільки правові начала, скільки насамперед моральні засади;
- великого значення в її функціонуванні набуває діяльність громадянського суспільства (часто останнє демонструє характер глобалізованого, інтеграційного, консолідованого). Слід визнати, що багато рішень про допомогу Україні саме приймали держави під впливом «знизу», враховуючи активні дії громадянських рухів, об'єднань тощо;
- ці зобов'язання не є імперативними, «категоричними»;
- у великій кількості вони не зумовлюють юридичної відповідальності;
- доволі часто такі зобов'язання «контактують», базуються на основоположних принципах права.

Серед найважливіших принципів права варто згадати:

1. Принцип правової визначеності, згідно з яким суб'єкти повинні мати змогу планувати свої дії із впевненістю, що знають про їх правові наслідки, тобто застосування актів повинно бути передбачуваним для індивідів.

2. Принцип пропорційності, відповідно до якого правові обмеження повинні окреслювати істотну й легітимну мету, і при цьому мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими.

3. Принцип рівності, який виходить з того, що всі, хто знаходиться в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки, і є рівними перед законом.

4. Принцип свободи, який зумовлює такі вимоги, що мають бути втілені в праві: принцип «дозволено все, що не заборонено законом»; принцип пова-

ги і непорушності прав людини; принцип автономії; принцип плюралізму; принцип толерантності; принцип субсидіарності та ін. Згідно з цим принципом право: а) ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю; б) послідовно втілює її ідею у своїх принципах та інститутах; в) закріплює легітимовану міру свободи; г) за допомогою юридичних засобів захищає її від будь-яких порушень. Теоретики права неодноразово констатують важливість саме принципу свободи, ціннісний вимір свободи у праві розглядається в цьому контексті Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришиним, П. Рабіновичем та ін.

5. Принцип гуманізму, вимогою якого є концентрування права навколо людини, її цінностей та інтересів, забезпечення їх юридичної захищеності, створення умов для людського розвитку.

6. Принципи законності – це система керівних положень та ідей, що визначають природу законності, її місце в суспільстві та у системі інших правових категорій. Ці ідеї зумовлені закономірностями суспільного розвитку, є засобом формування мотивів правомірної поведінки та переконання суб'єктів (мотивації) щодо правомірної поведінки, необхідності дотримання законодавчих норм, вони відображають ставлення суспільства до нормативно-правових актів; опосередковано регулюють суспільні відносини, сприяють дотриманню та виконанню правових приписів всіма суб'єктами права; характеризують місце законності у системі правових гарантій, призначення у системі регулювання суспільних відносин.

Крім того, вважаємо за необхідне зазначити також правила (моральні чесноти), яким відповідають ці зобов'язання:

- добросердність – чуйне ставлення до людини;
- добросовісність – чесне й сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань;
- доброчесність – дотримання всіх чеснот та загальнолюдських цінностей;
- добродійність – здатність позитивно мислити і діяти в ім'я Миру, Прогресу і Людини.

Висновки. Отже, підсумовуючи, можемо зазначити, що сьогодні є всі підстави для «ширшого», відмінного тільки від усталеного розгляду природи та сутності феномена «зобов'язання», а саме, окрім природи цивільно-правових зобов'язань, можливо ще виокремлювати «зобов'язання», що мають іншу природу та сутність.

Ні в якому разі не претендуючи на перегляд усталених цивілістичних канонів, запрошуємо до дискусії з означених зобов'язань і вивчення їх природи та сутності.

1. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 600–718.
2. Там само. С. 673–676.
3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіж-

них країн. 2-е вид. перероб. й доповн.: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. С. 33. **4.** Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 337. **5.** Там само. **6.** Харитонов С. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том III: Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. С. 412. **7.** Шевченко Я. М. Ціннісні виміри права як феномена, регулюючого поведінку людини. *Альманах права*. Науково-практичний юридичний журнал. Випуск 3. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. С. 29. **8.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С. 484. **9.** Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. С. 307. **10.** Загнітко А. П., Шукіна І. А. Великий тлумачний словник сучасної української мови: від А до Я. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. С. 208.

References

1. Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: vyklyky chasu: monohrafiia / za zah. red. N. S. Kuznietsovoi. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2021. S. 600–718 [ukr.]. **2.** Там само. S. 673–676 [ukr.]. **3.** Bostan L. M., Bostan S. K. Istorii derzhavy i prava zarubizhnykh krain. 2 e vyd. pererob. y dop.: Navch. posibnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2008. S. 33 [ukr.]. **4.** Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kyiv: Vyd-vo «Iurydychna dumka», 2012. S. 337 [ukr.]. **5.** Там само. S. 337 [ukr.]. **6.** Kharytonov Ye. O. Kharytonova O. I. Pryvatne pravo yak kontsept. Tom III: Kontsept pryvatnoho prava i rekodytsikatsii tsyvilnoho zakonodavstva v Ukraini: refleksii frontytu: monohrafiia. Odesa: Feniks, 2019. S. 412 [ukr.]. **7.** Shevchenko Ya. M. Tsinnisni vymiry prava yak fenomena, rehuliuuchoho povedinku liudyny. *Almanakh prava*. Naukovo-praktychnyi yurydychnyi zhurnal. Vypusk 3. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2012. S. 29 [ukr.]. **8.** Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun, 2005. S. 484 [ukr.]. **9.** Kunch Z. Y., Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2005. S. 307 [ukr.]. **10.** Zahnitko A. P., Shchukina I. A. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: vid A do Ya. Donetsk: TOV VKF «BAO», 2008. S. 208.

Onishchenko Natalia. Civil-legal and other obligations: nature, essence, distinctive characteristics

The article analyzes the category “obligations”. It is emphasized that in addition to civil legal obligations, it is expedient (after the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine) to consider (discuss) the existence of obligations that do not coincide with the above-mentioned content.

The full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine led to many destructions in various spheres of human life and infrastructural spheres of the state. Legal norms, institutions and principles take not the last place among such destructions, which include, first of all, the human right to peace, the right to life, a group of economic, personal, labor, political, etc. rights.

Apparently, it is difficult to name such a sphere that would not be affected by the above-mentioned destructions.

However, today we can and should also talk about the occurrence, appearance of new phenomena, including in the legal sphere, as well as new concepts (phenomena), legal

directions that still need to be understood by representatives of the doctrine, and last but not least, representatives of the general theories of law. In particular, for the attention of scientists and all interested persons, we would like to present the following concept (phenomenon) of legal reality for discussion and debate. We would like to analyze the term (in the broadest sense) “obligations”, defining its nature, essence, signs and types. We will immediately note that we will consider the “usual” category of civil-law obligations and obligations that arise in the legal sphere (plane), but are not civil-law.

The purpose of the article is to emphasize the need to consider the possible separation of obligations that are “close” in nature and essence, but do not generally coincide with civil law obligations.

Among the problematic issues of modern legal development in the mentioned context, the greatest “specific weight” falls precisely on the study of civil legal obligations in the context of processes of recodification of civil legislation (N. Kuznetsova, O. Kot, E. Kharitonov, O. Kharitonova, Y. Shevchenko).

Summarizing, we will be able to conceive that today there are all grounds for a “broader”, different only from the established consideration of the nature and essence of the phenomenon of “obligations”, namely, in addition to the nature of civil legal obligations, it is possible to distinguish “obligations” that have a different nature and essence.

In no way pretending to revise the established civil canons, we invite you to a discussion on the specified obligations and to study their nature and essence.

Key words: obligations, principles of law, civil legal obligations, justice, reasonableness, good faith.